

DRANKGEBRUIK EN ZELFBEHEERSING

DRANKBESTRIJDING IN HISTORISCH PERSPECTIEF

Jaap van der Stel
woensdag 21 februari 2001

De gevolgen der dronkenschap zijn verschrikkelijk, doch het genot zelf heeft zijne beoorlijkheid. Zoo lang de bedwelming aanhoudt, is het geluk volmaakt. Dit schreef de Engelse arts Robert Macnish in het begin van de negentiende eeuw. Hij vatte met deze uitspraak de menselijke ervaring van eeuwen voor en na hem treffend samen.

Gij zult u zélf beheersen

Tot in de middeleeuwen was de zorg over onmatig gebruik van drank (wijn en bier) niet iets waar de autoriteiten van toen zich druk over maakten, anders dan uit overwegingen van openbare orde. Feodale heersers, kerkelijke en stedelijke autoriteiten manen op gezette tijden het volk tot inperking van hun losbandig gedrag, en bestrijden excessen. Uit deze tijd zijn er evenzoveel bewijzen te vinden waarin de zegeningen van wijn en goed bier worden bezongen, als de onmatigheid wordt gegispt. Er bestaat dan ook nog geen coherent geheel van opvattingen over (vermeende) oorzaken van de onmatigheid. De machthebbers richten hun aandacht vooral op de gevolgen van het drankgebruik, en hun middelen ter beteugeling van ongewenst gedrag beperken zich tot het toepassen van geweld en uitvoeren van justitiële maatregelen. De hoogte van het drankgebruik is hierdoor niet beïnvloed. Deze is nog hoofdzakelijk afhankelijk van economische ontwikkelingen. Niettemin willen in de late middeleeuwen de heersers steeds meer invloed uitoefenen op de drinkgewoonten. In eerste instantie richt hun aandacht zich op het volksdeel waarmee zij het meest te maken hebben, de hovelingen, dan op de burgerij, het stedelijk proletariaat en tenslotte de plattelandsbevolking.

Norbert Elias heeft de sociale en culturele veranderingen in West-Europa, alsmede de psychische voorwaarden en gevolgen daarvan blootgelegd. Een wezenlijk bestanddeel van civilisatie is de zelfdwang, de zelfbeheersing, die zich aanvankelijk richt op zinnelijke en vitale functies, maar zich allengs uitbreidt tot de sociale omgangsvormen.

Kritiek op excessen

De eeuwwisseling in 1500 markeert een breuk in het denken over drank en dronkenschap. Humanisten en de navolgers van Maarten Luther en in Nederland van Calvijn, trekken ten strijde tegen onmatigheid en luxueus vertoon. In de zestiende en zeventiende eeuw, maar ook in de daarop volgende eeuwen, zijn het in Nederland vooral de calvinisten die de toon zetten, eerst als predikant, geneesheer of dichter, en vanaf de negentiende eeuw ook als onderwijzer. Zij vertegenwoordigen de middengroepen, die het meest pregnant het verschil tussen goed en kwaad weten te verwoorden. Hoewel zij zich oriënteren op de maatschappelijke bovenlaag, streven zij deze in radicaliteit voorbij, om zowel hun naar boven gerichte strevingen, alsook hun wens zich te onderscheiden van de onderliggende laag, duidelijk uit te drukken. Dit proces doet zich later ook voor bij de grote maatschappelijke emancipatiebewegingen en wordt ook daar zichtbaar in hún afwijzende houding tegenover drank.

Toch is er in de eerste eeuwen na de middeleeuwen nog geen sprake van drankbestrijding, in de betekenis die wij er heden ten dage aan geven. De kritiek blijft beperkt tot de excessen. Bovendien ontbreekt het theoretisch instrumentarium om de verschillende vormen van dronkenschap of dronkaards van elkaar te kunnen onderscheiden. Daarom ontbreken ook meer gedifferentieerde

technieken om de gesignaleerde problemen aan te pakken. In deze tijd veranderen de drinkpatronen ingrijpend: we kunnen spreken van een geleidelijke cultivering van het drinkgedrag, ook al leidt dit niet tot een daling in het gebruik. In de Gouden Eeuw is er zelfs sprake van een *ritualisering van het vele drinken*, het bij bepaalde gelegenheden niet alleen geaccepteerde maar zelfs verplichte excessieve drankgebruik.

Sluit Schiedam!

De veranderingen in het drinkgedrag in deze tijd zijn niet het resultaat van doelbewuste sociale interventies. Ingrijpend, als economische interventie, is wel de introductie van het gedistilleerd, de sterk alcoholhoudende drank die geen enkele dorstlessende functie meer heeft, en behalve vanwege de smaak, om zijn roesverwekkende eigenschap wordt gedronken. Schiedam is lange tijd de belangrijkste producent van sterke drank. Allengs neemt het gedistilleerd als brandewijn en later likeur een vaste plaats in in het drankassortiment van de hogere bevolkingslagen. Bij de lagere klassen vervangt het gedistilleerd in de vorm van jenever in de loop van de achttiende eeuw het bier. Door tijdgenoten wordt vooral dit laatste gezien als een dramatische ontwikkeling. Aan het einde van die eeuw worden veel van de maatschappelijke noden al rechtstreeks in verband gebracht met sterke drank. Niet alleen het drinkgedrag van het volk staat onder kritiek. Zelfbeheersing, het meester zijn over de eigen geest en het gedrag, wordt meer en meer gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor verlicht burgerschap. Matig gebruik van drank en de versobering van de traditionele drinkrituelen worden nastrevenswaardige doelen. Sluit Schiedam! roepen de critici van sterke drank.

Worstelen tegen de verleiding

De keerzijde van de drankmatiging, althans het propageren daarvan, is de individuele worsteling tegen het hevige verlangen naar de beneveling. De overmatige gebruikers zijn slaven van de drank geworden. Deze waarneming kunnen we interpreteren als een bewijs voor het reëel bestaan van een onvermogen tot zelfbeheersing, maar ook als aanwijzing voor het ontstaan van een maatschappelijke eis daartoe. Om de zelfbeheersing met betrekking tot het gebruik van drank te bevorderen, en indirect ook de drankzuchtigen te helpen, ontstaat begin negentiende eeuw de eerste sociale beweging van de moderne tijd. Minder tegen de drankmisbruikers dan tegen de drank zélf richt zich de strijd. In eerste instantie moet de sterke drank het ontgelden, als symbool van maatschappelijke ellende en verlies van de goede zeden. Het streven is erop gericht de sterke drank af te schaffen en het volk op te voeden tot beschaafd gedrag, spaarzaamheid en arbeidszin.

Een direct resultaat is lange tijd niet waarneembaar: tot ver in de negentiende eeuw blijft de hoogte van het jenever- en biergebruik een directe functie van economische ontwikkelingen en fiscale maatregelen. Niettemin worden de fundamenteen gelegd waarop in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw een meer radicale vorm van drankbestrijding, de geheelonthouding, kan ontstaan. Tevens overwint de liberale overheid dan haar schroom om als *nachtwakerstaat* uitdrukkelijk niet in het particuliere leven van de burgers in te grijpen. Vanuit het motief van de handhaving van de openbare orde, en met het risico van het verlies van de inkomsten uit accijnzen op de koop toegenomen, wordt langzamerhand het aantal verkooppunten van drank aan banden gelegd.

Of het overheidshandelen een belangrijke invloed heeft gehad op de drinkgewoonten en de hoogte van de consumptie zelf kan worden betwijfeld. Dat was trouwens ook niet het oogmerk van het beleid. Het ging om de beteugeling van openbare dronkenschap. Van meer betekenis is het massief aan verenigingen en acties, die binnen een allengs sterker verzuilde structuur en cultuur, de strijd tegen de drank verbeeldden als de noodzakelijke voorwaarde daarvoor, als het *pièce de résistance* van de zelfbeheersing die nodig is om zich voor de eigen zuil te kunnen inzetten en voor zichzelf en de eigen groep een plaats te verwerven in een gemoderniseerde maatschappij.

De drankbestrijders, die in hun hoogtijdagen gerekruteerd worden uit brede lagen van de bevolking, kunnen bogen op succes, wanneer we dat tenminste afmeten aan de enorme daling van het

drankgebruik tussen 1900 en 1920. Voor het eerst daalt de consumptie wanneer de welvaart stijgt, terwijl de ellende van de crisistijd daarna niet de gevreesde stijging in het gebruik laat zien - het tegendeel is het geval.

Drankbestrijders raken het spoor bijster

Na de Tweede Wereldoorlog raakt de georganiseerde drankbestrijding het spoor bijster en verliest zij haar greep op het drinkgedrag van de bevolking. Dit gaat gelijk op met de ontzuiling van de samenleving. De zuilen, de maatschappelijke complexen van katholieke, protestants-christelijke, sociaal-democratische en vrijzinnige signatuur, verliezen allengs de overheersende greep op hun volksdeel. Ontzuiling gaat hand in hand met individualisering en accentuering van het zélf willen bepalen hoe men zich gedraagt en wat men denkt. Ofschoon hiermee geen rechtstreeks verband mag worden gelegd, is het een feit dat de afbraak van de zuilen samen is gegaan met een zeer sterke toename van de consumptie van alcohol. De winst van de drankbestrijding wordt in enkele decennia weer teniet gedaan, zij het dat het een cruciaal verschil is dat de sterke drank blijvend uit de gratie is.

Pas in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, op het moment dat de consumptiestijging reeds is gestopt, ontstaat opnieuw enige maatschappelijke onrust over het drankgebruik en de daarmee verbonden problemen. Nu zijn het de deskundigen, preventiewerkers, onderzoekers en beleidsmakers die de toon zetten en de techniek van het beheersen van alcohol weer op de agenda proberen te krijgen.

Het succes van matig alcohol drinken

Het succes van de drankbestrijding, einde vorige en begin van deze eeuw, is gelegen in het feit dat maatschappelijke stijging in deze periode sterk werd gekoppeld aan zelfbeheersing. Dat de oefening in zelfbeheersing een collectief karakter droeg waar het het gebruik van sterke drank betrof, is goed verklaarbaar. Jenever was het enige middel dat de lagere klassen ter beschikking stond om zich te ontspannen, zichzelf in een roes te brengen, en waaraan zij zich ook te buiten konden gaan. In een periode waarin de zelfbeheersing nog heel fragiel was, en door het minste en geringste verbroken kon worden, waren ondersteunende maatregelen en voorzieningen vereist. De uiterlijke dwang tot zelfbeheersing moest zo groot mogelijk zijn. Daarom werd geijverd voor (staats)controle. De drankbestrijding organiseerde collectieve rituelen tot zelfbeheersing en zette alle beschikbare middelen in om de drank en de kroeg, die verlies van zelfbeheersing zouden kunnen uitlokken, in een kwaad daglicht te stellen.

Toen in de eerste decennia van de twintigste eeuw de angst voor dit verlies groter werd, groeide de behoefte - door het overnemen van de principes van de geheelonthouding en het uiten van de eigen superioriteit - de riskante ontmoeting met drank volledig te mijden. De (worsteling met de) geheelonthouding kenmerkte de drankbestrijding na 1900. Geheelonthouding gold als superieur.

Vanaf het moment dat de externe controle op het drankgebruik afnam en een groter beroep werd gedaan op persoonlijke verantwoordelijkheid (zie de Drank- en Horecawet), ging dit gelijk op met een stijgend consumptieniveau. De drinkers konden niet meer terugvallen op traditionele, maatschappelijke drinkgewoonten die hun drankgebruik binnen de perken hadden kunnen houden: de drankbestrijding had deze met succes weten af te schaffen. Tegelijkertijd echter verloor de verzuilde en gereguleerde wijze waarop de maatschappij was opgebouwd zijn kracht, en als gevolg daarvan verloren ook de collectieve vormen van gedragsregulering aan invloed. Statistisch gezien nam de verslaving aan roesmiddelen (naast alcohol hadden inmiddels de drugs hun intrede gedaan) toe. Niettemin bleef de onderstroom er één van toename van de zelfbeheersing. Deze stelling wordt ondersteund door de waarneming dat - zonder een duidelijke, bijvoorbeeld economische oorzaak - in Nederland eind jaren zeventig de stijging van de consumptie van alcohol afvlakte en daarna tot stilstand kwam. Zeker gezien de voorafgaande sterke stijging was dit opvallend. De stabilisatie trad al op, vóórdát de overheid en maatschappelijke instellingen zich met *alcoholpreventie* gingen bezig

houden en poogden consumptiebeperkende maatregelen door te voeren. Bijzonder aan de naoorlogse periode is, zo beschouwd, niet het toegenomen aantal 'verslaafden' aan alcohol, maar het enorme aantal mensen dat (zonder noemenswaardige uiterlijke dwang) matig bleef gebruiken.

De 'beschaving' krijgt de overhand

Kenmerkend voor het beschavingsproces is dat de mensen meer en meer hun gedrag en gevoelens (moeten) gaan beheersen. Zelfbeheersing is de voorwaarde om te kunnen voldoen aan maatschappelijke vereisten, zoals het zich houden aan regels over alcoholgebruik. Het beschavingsproces brengt met zich mee dat de balans tussen de interne en de externe controle van het gedrag ten gunste van de eerste zal doorslaan. De mensen zijn steeds meer op zichzelf aangewezen om hun drankgebruik in de hand te houden.

De keerzijde van gelukke zelfbeheersing is de angst voor het verlies daarvan: het geen weerstand kunnen bieden aan innerlijke verlangens; in extreme vorm is dat de angst voor verslaving. Dat sterke drank door veel mensen als bedreigend werd gezien en daarom bestreden moest worden, bij voorkeur door de drinkgewoonten af te schaffen of minstens te veranderen (matigen), past in dat kader. Het past ook in het denken van Elias: de combinatie van zelfdwang en externe dwang.

Het (tijdelijk) resultaat van de drankbestrijding was een sterke daling van de consumptie van alcohol. Pas toen de innerlijke dwang tot beheersing redelijk sterk was, ontstond de mogelijkheid de externe regels minder strak te laten zijn, ook bij stijgend drankgebruik, zónder de verwoestende gevolgen die het vroeger zou hebben gehad. Dit verschijnsel doet zich nu voor op het niveau van de samenleving en ook van het individu.

Het beschavingsproces duidt op een globale toename van de zelfbeheersing. Het gaat ten lange leste gepaard met nieuwe vormen van sociaal, geïntegreerd drinken waar, waarbinnen sprake is van voldoende zelfbeheersing. Lang niet iedereen lukt dat al. Toch wordt na de Tweede Wereldoorlog - in de Westerse landen - het beheerst alcohol drinken als mogelijkheid al gerealiseerd door de overgrote meerderheid van de bevolking. Dat gebeurt zelfs wanneer de beschikbaarheid toeneemt, de relatieve prijs daalt en de morele beperkingen hun tijd hebben gehad. Het is aannemelijk dat de veranderde, minder afwijzende opvattingen over alcoholgebruik een gunstige en misschien doorslaggevende bijdrage hebben geleverd aan dit gedrag.

Niet meer deftig om alcoholist te zijn

De hoofdtendens van het beschavingsproces, in ieder geval wat betreft drankgebruik, is de formalisering van de wijze waarop gedronken kan en mag worden. Formalisering heeft betrekking op de externe controle die ondersteuning en richting geeft aan de zelfbeheersing. We spreken hier over een proces dat evenwel niet geheel onafhankelijk van het beleid van de overheid en de opvattingen van de bevolking verloopt. Integendeel, vanaf de achttiende eeuw verspreidt zich de gedachte van een maakbare samenleving en ontstaan de eerste initiatieven om, in georganiseerd verband, invloed uit te oefenen op de drinkgewoonten. Er ontwikkelen zich vormen van collectieve actie, gericht tegen het gebruik of misbruik van alcohol. Formalisering gaat over het algemeen gepaard met ideeën (morele opvattingen) over 'hoe het hoort'. Het is moeilijk om formele regels geaccepteerd te krijgen zónder zulke begeleidende, ondersteunende opvattingen en ideologieën.

Wat het gebruik van alcohol betreft verwacht ik dat in de komende periode de overgrote meerderheid van de bevolking steeds 'beschaafder' met drank zal omgaan. En ik verwacht ook dat het aantal mensen dat daarbij hulp nodig heeft zal afnemen. Deze ontwikkeling zal maar voor een deel op het conto van de verslavingszorg of de alcoholvoorlichting geschreven kunnen worden. Autonome maatschappelijke ontwikkelingen die aan de burgers steeds hogere eisen stellen zijn daarbij van meer doorslaggevend belang. 'Het is', zoals Gerard Reve jaren geleden in een interview stelde, 'nu minder deftig om alcoholist te zijn'.

Literatuur:

JC van der Stel (1995) *Drinken, drank en dronkenschap; Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland*. Hilversum: Verloren.